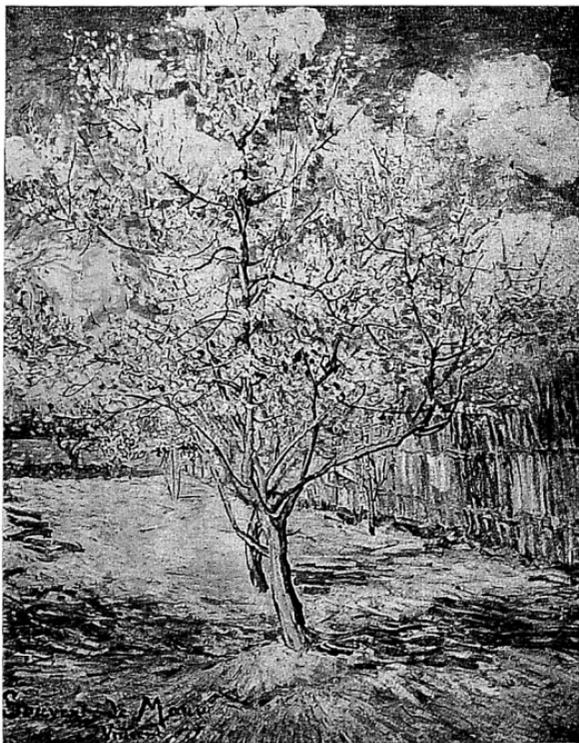
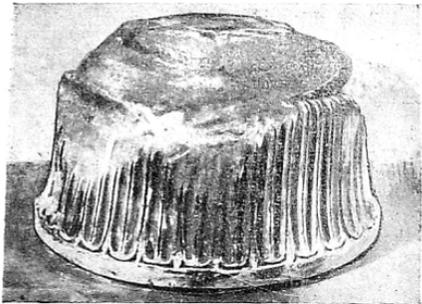

ТӨБЭЦЭГ

ИНЧЭСЭНЭТ
ТОПЛУСУ

№ 1 (17) 1973

Даш сүтүнү отурачак ниссан.
Е. Ө. V-VI эрлөр.

Гөбiр дашы үзөрiндө габартма
XIX эср, Даш Салаһы кенди.

Гөбiр дашы үзөрiндө ойма бөзөклөр
XIX эср, I-чк Шыхлы кенди.

Г А З А Х   Ж А Д И К А Р Л А Р Ы

Профессор И. П. Петрушевски 1949-чу илде «XVI—XIX эсрлерин өвчөлери Азербайжан ва Ермөнистанда феодал мунасибэтлерин тарихи очерки» ады бир китаб чак етдиришти. О, бу эсринде «Газах» сөзүнүн маънасы Агстафа чагы этрафында жашаган турк дилди Газах тажфасынын аялыга ишай едир. Бу ошоларын бу эразида һалэ XVI эсрда мүстәһил сијаси-иттисади һојат сүрдүклерини сөйлөйүр.

Лакин Газах рајонунун тарихи бунунла биткир, сон 10—15 ил эразида республикамызын алимлари тарафиндан апарылмыш археоложи газынтлар эразинин һалэ ерамыздан әввөл V минилликде гадим жашагыш мәскөн оладугуну ашкар етмишти. Бабадөрвини, Шомутанэ, Тејртәпанэ, Сарытәпә вә с. јерләрда апарылмыш газынты заманы тапылан сахсы мәмулат (күп, чам, күзә, нимчә, мөһүр вә с.), металлдан дүзөлдилмиш мүхтәлиф форма вә бөзөкли мәшәәт әшјалары (оҳ учу, ијнә, сапчар), зинәт шөјлөри (билэрәик, сырға вә с.) бурдада дөврән сүрмүш тајфаһарын орижинал бир мәдәнијәтә малик оладугуну көстөрүр.

Дашдан, кылдан, металлдан, тахтадан, сүмүкдән һазырланмыш әшјалар, һабелә тохума ишлары өмүр сүрмүш тајфаһарын һәм дә камил уста ойдугларын субута јетирип Мүхтәлиф дөвләрлә анд олан бу сәнәткарлыг өрнәкләри һәмин эразида јашајанларын усталыг бацарыгындан, һәтта адәт-ән-әнә, дини етигәд вә естетик әзөгүндән дә этрафлы мә’үмәт верир. Бу бахымдан газынты заманы тапылымш сәнәт әшјаларын үзөрiндә тәсәдүф олунан өрнәмәт мотивлары хуәси дәрјәә маликди. Гејд етмәк ләзимдир ки, гәдим дөвләрлә анд олан әшјалар үзөрiндә раст кәлини өрнәмәт вә расм нумуналарын индики кими бөзәк характери дашымамыш, дһалә чох практик (пиктуралы вә с.) маһијәтләр кәб етмишди.

Газах рајонундан тапылымш гәдим дөвләрлә анд сәнәт өрнәкләри үзөрiндәки һахшыларын маһијәтин изләсәк онларын да мүхтәлиф ноһиләр дашыдыгларын көрәрик. Буналардан дүз, гырыг, даһгавери хотлар, учлары дөрд мүхтәлиф тәрәфф ајрылан схематик һоңчә вә бә’зи мәшәәт әшјаларыннын тәсвирини верән рәсләри көстөрмәк олар.

Бу өрнәмәт мотивларыннын бир нечәсини нәзәрән кечирик.

Газах эразининдә тапылымш сәнәт нумуналарын үзөрiндәки өрнәмәт мотивлары ичәрининдә ән марагалысы свастикади. Свастика бир өрнәмәт мотив кими чохдаандыр ки, дүјя алимләринин дигтәгини чәб етмишди. Алманија, Италија, Франса алимләри (Е. Герсфелд, А. Парро, Р. Гиришан вә б.) ошун мәшһәтин Гиндистан, Орта Асија вә ја Иранда, совет алимләри (И. К. Сургуладзе вә с.) нәсә Заһағгазијада оладугуну илани едиләр. Бу өрнәмәт мотивынн тәхминән 4 миң ил бундан габаг Газах эразининдә јарәдылмиш сәнәт нумуналарын үзөрiндә һәкк едилмәс һәмин мүбәһисләрә сон гојур.

Газах эразининдә бу өрнәмәт мотив кәмишидә о гәдәр бөјүк әһәмијјәтә малик имиш ки, онлардан даһга рәуи ојнајән мөһүр кими дә истифадә етмишләр. Буни Газах шөһөрини Сарытәпә адыла јашагыш јерәдик гәдим бир тикнијатдан тапылымш свастика кил мөһүрләр дә-тәсди едир.

Мүчәррәд формали, рәмән маһијәт дашыјән өрнәмәт мотивләри илә јапшыш бу эразида тапылымш сәнәт нумуналарын үзөрiндә шир, гурд фигурләри вә мөшәәт әшјаларында дәрәддиш араб тәжәринин дә рәсләрини дә раст кәлинир. Ерамыздан әввөл I миниллијин әввәләрини анд еткән рәикли габ парчасы үзөрiндә тәсвир едилмиш тәжәрини рәсин алимләринин дигтәгини хуәсилә чәб етмишди. Чүнки о Азербайжан эразининдә нәглијәт васитәларын инкишафыны көстөрән тутарлы дәлилләрәндир.

Газах рајонунда алимләрини тарафиндан ашкар едилмиш сәнәт өрнәкләри үздән орижинал бир хуәсијәт дашыса да, онларын техник ичәрасы, форма вә бәдән тәртибәти Азербайжанын башга јерләриндә дә (хуәсулә Халлар, Кәдәбәј, Гарабаг, Нахчыван, Минкәчөви вә с.) тапылымш сәнәт эсәрләринн кәтирәладыр. Бу да ел сәнәтәризинин јурдумузуи һаркуәсиндә сахы алаған инкишафыны көстөрүр.

Әскинарда ашкар едилмиш X—XI эсрләре анд дини мә’бәдин галыглары, Шыхлы кенди јахилыгындаки XII јүз илдијин јадикары сәјмәлән Сис-

ныг көрү, Гырахкәсәмәндән тапылымш XI—XII эсрләре анд ширли габлар, һабелә Әскинара, Чафарли, Алуот кенди јахилыгындаки XVI—XVIII эсрләрин јадикары көзөтчи галалары гәдим заманын шаһидларидыр.

Газах рајонунун эсәри-әтигәлариндән бәс едөркөн бу эразида мүхтәлиф дөвләрләдә јарәдылмиш ел сәнәти нумуналариндән икисини гејд етмәк көрәдик. Буналардан бири бәдн да әјмәләри, о бириси нәс халчачылыг сәнәтиди. Бу ики сәнәт өрнәкниндә ел јарәдичмәлигына хас олан ән көзәл ән-әнәләр биткин бир шәкилдә тәмсил едилмишди.

Газах рајонунда даш үзөрiндә раст кәлинир орижинал вә бәдн ойма ишлары мазар дашларында да тәсәдүф едилир. Буналардан мүхтәлиф бичимдә јонүлүмш вертикал башдашларыны (стеһалары), һоризонтал катәкомбә типли сәндугларын (саркофар), гоч, ат фигурлу һејкәллари вә с. көстөрмәк олар.

Гејд етдијимиз гөбiр дашлары Азербайжанын башга јерләриндә дә раст кәлини мазарлар кими дөфи олунан шәхсин һәјәтдә, чәмијәтдә тутдуғу мөвгәдән асылы оларә мүхтәлиф сәпкидә, формда вә мазәунда бәзәдилди.

Башга јерләрин мазар дашларына нисбәтән Газах рајонунун гөбiр-дашларынын бөзәкләринин әкәријәти нәбәти јоҳ, даһа чох әмбелән вә рәмә маһијәтән өрнәмәт үнсүрләриди. Буналардан зәлағлы дәирәни, үз-үзә дурмуш ики вә ја дөрд гоч бунузуну, гарнага бәнәз өрнәмәт элементини вә с. көстөрмәк олар.

Бундан әлава Газах гөбiр дашларында чохлу ат, марал, мәшәәт әшјаларында; куябадан, халчәл, гылыч, түфәк, тәпәчә, патрондаш вә с. предметларын дә тәсвири раст кәлинир. Әсәсән гырымы туфдан јонүлүмш Газах гөбiр дашлары өз монументаллыгы вә өрнәмәт мотивларыннын орижиналлыгыјда дигтәти чәб едир.

Бә’зи кәндләрдә (Дашсалаһы, Чаналлы, Појлу, Гырахкәсәмән вә с.) һүндүрлүј 4 метрә чәтән мазар дашлары Азербайжан эразининдә раст кәлинисән он уңа гөбiр дашларында сәјмәләр.

Газах рајону мазарлары бәрк дашдан јонүлүгү үчүн ошун бөзәк үнсүрләри Азербайжанын башга јерләриндә раст кәлини гөбiр дашларына нисбәтән (хуәсулә Абшери оғмалары илә мүгајсәдә) бир аз еттиди.

Лакин өрнәмәт мотивларыннын бәлә еттиң ојуамасына баһмајарәк онлар мүхтәлиф мөсәфәлардан ајдын көрсәткәри бир сәнәт әсәри тәк бәдн олунан боја вә гүјмәтли дашлар (мәрмәр, гранит вә с.) комбинәсијасы хуәсин илә бөјүк иш көрүр.

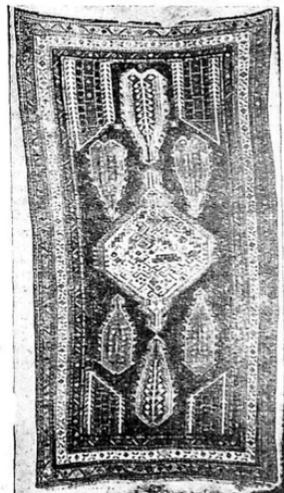
Газах рајону гөбiр дашлары арасында чох надир һалларда ола да габартма сәпкисиндә јарәдылмиш тәсвирләрә раст кәлинир. Буналар әсәс етибари илә ат вә гоч фигурларыннын тәсвирләриди. Дашсалаһы кәнд гөбiрстаналыгында XIX эсрда дүзәлдилмиш бир баш дашынн арха тәрәфиндә бу типли габартмаларын орижинал бир нумунәс һәкк едилмишди.

Һағгында бәс етдијимиз ат фигуру ритмик бир һәрәкәтдә — сәғ ајағлы бағага атыш вәзидәдә тәсвир едилмишди. Сәнәткар бөјүк усталыгта атын беллиә үстә бөзәкни гашыл јәһәр, ошун да алтындан һејәнәни тәркинәдәк узанан еһл готалаз чүл вермишди. Бундан әлава нис-һәкк олунмушдур.

Даш ат фигурунун декоратив бөзәкләрини әсәсән ат гошумлары тәшкил едир. Олар габарыг бир сәпкидә ојулүб үзәри бәзәдләнмиш көм, јүзүн, гушунлуғ (гуруғу алтындан кечән гајым), тапчар (гарынн алтындан кечән гајымлар), үзәнки, јәһәр алтына салынмыш чүдән ибәрәтди.

Ат гошумларынын үзәри ардычыл оларә габарыг сәпкидә пахлава, үчкүч һахшыларла бәзәдләнмишди. Оларла сәнәткар ат гошумларындакы гајыша тахылан күмүш, бүрүч-метал бөзәкләр вермәк етмәишди.

Бу ат гошумлары бизин үчүн тәкчә бир сәнәт әсәри кими јоҳ, тарихи бир фагт кими дә марағлыды. Чүнки олар еһилә сифләрдә вә мәркәзи

Газах халчасы. XIX эср.
АФР-дә сахланылдыр.

Гадын портрети.
Рәсм Верешакининдир. (1863).

Аснјанын гејри гадим тәјфәларында раст кәлинин ат гошумларыны хатырладыр.

Габартма үсүлуида јарадылмыш бу ат фигуру бизим үчүн хусусилә гүмәтләндир. Чүнки XIII—XIV әсрләрдән сонра (Сәбәл дашылары во с.) Азәрбајҗан әразисиндә габартма сәпкән ојмалар дәмәк олар ки, мәәлум дејилди.

Газах рајонунун мәзар дашыларында тәсәдүф олунан ат, гөч тәсвирләринә төк ојма во габартма шәкилләриндә јох, ајрыча мүстәгил фигур киби дә раст кәлинин. Булардан XV—XVI әсрләрдә јарадылмыш ики гөч фигуруна һазырда I Шыхлы кәнд гәбиристанлығында раст кәлинин.

Үмумијәтлә гејд етмәк лазымыр ки, Газах рајону әразисиндә гөч тәсвиринә даһа чох раст кәлирик. Кечиндә халық јәдәт во мөһнәтшәдә адымјәтти рој ојнајан бу һезван тәччә гәбир дашыларында јох, башта сәнәт ернәклериндә дә өз әксини тәпшышыр. Бу да әбәс јерә дејилди. Дадлы әти, мәшһәтә ләванзимт во кәјим үчүн истифадә едилән әвәсинә дәриси, кәзәл халчаларын ити олан јуну ајдындыр ки, гөчу һәр аиланин, нәслин боллуғ во гәләбә символуна чевирчәкди.

Фикримизчә, бәзи тәдгигатчылар јанлыш олараг гөч фигурларыны XV әсрдә Азәрбајҗанда һөкрямығ етмиш Гарагојнулу сүләси илә бәлҗәрляр.

Мәәлум олдуғу киби гөч фигуру түрк дилли халылар арасында бир тотем киби XIV—XV әсрләрдә јох, олан чох-чох габартма јайылмышшыр.

Узағ кечмишләрдә јарадылмыш гөч фигурларына биз һазырда Иран Азәрбајҗанынын (Көјтәпә, е. а. X әср), Орта во Мәркәзи Аснјанын бир чох јерләрдә раст кәлирик.

Улан-Батор шәһәринин 400 км. гәрбиндә VIII әср түрк хағаны Күлтәкинн гәбри үстә газынты ишлары апаран рус (В. В. Радлов), никкилис (П. Нейзел) во франсыз (де Лјакост) алимләри буралда ики мәрмәр гөч фигурунун олдуғуну гејд етмишляр. Бу дәлилләр гөч абидәләринин түрк дилли халылар арасында чох узағ кечмишләрдә дә тотемик тәсәвүрләрини пластик сүрәти олдуғуну бир даһа тәсдигләјәр.

Газах рајонунун ел сәнәтләриндән бәһе етдикдә иләк нөвбәдә халчалығы гејд етмәлирик. Чүнки Газахда елә бир кәнд, оба тәпшылмаз ки, орада бу сәнәтлә мошгул олмасылар.

Дашсалаһы, Дагсәсәман, Шыхлы, Чајлы, Асланбәјли, Салаһлы во с. кәндләрдә тохунмуш во бир-биринә бәһәмәјән халчалара һазырда дүнијанын бир чох музейләриндә раст кәлинин. Тамашачыларын рәгбәтини гәзәнмиш Газах халчаларынын харичәки шөһрәтини кечән ил Нью-Йоркда чәп олунмуш «Газах халчалары» ады ифәс бир монография әјани шөкәлдә тәсдиг едир. Азәрбајҗан халчаларынын јорулмаз тәдгигатчысы Латиф Кәримов Газах халчаларыны бәзи во техноложу хусусијәтлеринә көрә хусуси бир мәктәбә ајырағар бөјүк бир әразидә јайылдығыны көстәрир.

Арандырмалар сүбәтә јетирир ки, бу үсүлб хусусијәтлән халчалар тәччә Газахда дејил, һабәслә она јахын Ермәнистан (Полад, Салаһ, Көјөрчин, Чајкәнд, Кәлкәнд, Тоғанар во с.) во Курчүстан (Ләмбалы, Камаллы, Муғаллы, Дүзағрам, Гарајазы, Борчалы, Гаҗаған во с.) әразисиндә јерләшән Азәрбајҗан кәндләриндә дә тохунур.

Кшии портрети.
Рәсм Верешакининдир. (1863).

Газах халчаларына хас олан бәдин во техноложу чөһәтләре биз Түркјәнин Шарг виләјәтлериндә тохунан халчаларда дә тәсәдүф едикрик. XIX әсрдә Түркјәнин Эрзурум виләјәтнин кәзиш франсыз алимни Кјунне буранин Дјидани ады шөһрәндә јүксәк сәһијәлән Газах халчалары тохундуғуну хусуси гејд едир.

Бәлҗидир ки, кәшиш бир әразидә јайылбы инкишаф едән бир јөнүлү халчаларын вәтәни Газахду тәјфәсынын адијлә бағдылар.

Һазырда вәтәниниздә во сәрәдә дә харичәдә Газахда тохунмуш бир чох илдир халчалар сәхләмәтләдир. Харичә әлқәләрдә Газах халчалары ән чох Нью-Йорк, Лондон, Берлин, Мүһен во Будапешт музейләриндәдир.

Бу музейләрдә сәхләмилән Газах халчалары арасында ән гәдими Берлин иңчәсәнәт музейиндә нүмәниш етирилән халчалар. Аирона мутәхәсселәри тәрәфиндән XV әсрә аид едилән во халчада схематик тәрәдә әждаһа илә сымурғ гушунун мубәризә сәһнәси тәсвир едилмишдир. Бу типли Газах халчаларынын һәлә узағ кечмишләрдә бир чох Аирона өлкәләриндә јайылдығыны XV—XVI әсрләрдә Испәнија во Италија рәссамларынын әсәрләриндә тәсвир едилмиш ејни типли халчалар дә тәсдиг едир.

Үчүн кәмәр бәзәклериндән.
Газах. Е. Ә. I-миниллик.

Бүрүнч биләзник. Е. Ә. I-миниллик.

Газах халчаларынын узағ кечмишини јердә бәдин әнәзаләријә сыхы бағды олдуғуну һазырда Алмәнија Федератив Республикасында сәхләмилән кирик бир халча дә тәсдигләјәр. Гејд етмишми халча бәдини во техноложу чөһәтләринә көрә Газах рајонунун ишмал тәрәфләриндә (Борчалыда, Ләмбалыда, Шыхлыда во с. кәндләрдә) тохунан әнәниш «Дәгәзлы» халчалары хатырлатса да, ојун өзүнчәхәсусе орижинал хусусијәти дә вардыр.

Ени 168, узуну 235 см. олан бу халча кәшиш ара сәһә во ардычыл тәкрарланан схематик гоша гөч бујунулу во пахлавари нахшылы јелишлә бәзәдилмишдир.

Тәсвир олунан халчанын ара сәһнәсә даһа бәзәкән во рәкәрәкәндир. Ојун ал гәримыз јериндә ардычыл олараг тәкрарланан схематик хонча јерләндирилмишдир. Әз конструктив гурудушуја Шарг аләминдә кәшиш јайылмиш, учылары дәрә мұхтәлиф тәрәфә ајрылан сәвистканы аңдыран бир рәсмләр елә реал бир сәпкәлдә тохунмушдур ки, санки олар бир нөгтә әтрафында фырланарағ даһи һәрәкәт едир. Нәзәрдән кечирдијимиз бу халчанын оринамент мотивләри во композисија гурудушундан иңдини өзүндә дә кәшиш истифадә олунур.

Һәлә 4 мин ил бундан әвәл һәмнин әразидә тәсәдүф олунан күвшин, бир сөзлә кәһәтә тәмсил едән оринамент үчсүрү XVIII әсрин халчасында дә әкс олунмушдур.

Арандырмалар көстәрир ки, бу оринамент үчсүрү төк Газах халчаларында дејил, сонрылар Азәрбајҗанын мұхтәлиф шөһәр во обаларында ајры-ајры дөврләрдә јарымыш сәнәт ернәкәри үзәриндә дә ишләдилиб. Ојун бир чох орижинал нөвләрини биз Губа, Бахы, Шамакы во с. јерләрдә тохунмуш халчаларында дә бәзәјиндә көрүрүк.

Биз һыса да олса Газах рајону әразисиндә тарихини мұхтәлиф дөврләриндә јарадылмыш сәнәт јадикарларыны нәзәрдән кечирдик. Јурдумузуз гәдим бир голу олан Газах көрдүјүмүз киби кечиндә әнәкин бәдин сәнәтләр очағымыш.

Ләкин тәссәфф ки, Газахда бу кәзәл сәнәт абидәләринин гөрүмәси во бәрпәси һазырда чох бәрбәд во дөвүмәзә вәзијәтләдир.

Јерли тошкылат во илдәрләрини бөјүк ләгәдәлији, һабәслә сәһәнкәрлығы итичәсиндә сон беш-он ил әриндә XV—XVI әсрләрини јадикары сәјилән оларда илдир сәнәт абидәләри (әсәс еттибарилә ат во гөч фигурлары) республикамыздан кәнарлара апарылмыш во дәмәк олар ки, итмишдир.

Аруз едәрик ки, бу ишлә Республика Мәдәнијәт Назирлији во гејри әләгәдәр тошкылатлар хусуси тәдбирләр көрсүндир. Ики гәрдиш республиканин; Күрүстанын во Ермәнистанын сәрһәдләриндә јерләшән Газах рајону Азәрбајҗанын иңүнүн мәдәнијәт во тарихи абидәләр мәскәләриндән биринә чеврилмишдир.

Рәсим ӘФӘНДИ.